

ԽՈՍՐՈՎ ԹՈՐՈՍՅԱՆ

ԴԱՏԱՐԱՆԻ ԿԱՌՈՒՑՎԱԾՔԸ ՄԻՋՆԱԴԱՐՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

Քննվող հարցի շուրջ մեր մատենագրության մեջ եղած տեղեկությունները խիստ սակավ են ու կցկտուր, ուստի միջնադարյան Հայաստանի դատարանի ներքին կառուցվածքը լիակատար մանրամասնությամբ ուրվագծել հնարավոր չէ:

Հետաքրքրող տվյալների մեծագույն մասը տալիս է Մխիթար Գոշի «Դատաստանագիրքը»: Այդ պատճառով դատարանի ստորև ներկայացվող կառուցվածքը վերաբերում է առավելագույն դարդացած ֆեոդալիզմի ժամանակաշրջանի դատարանին: Կիլիկյան թագավորության դատարանի կառուցվածքը առանձին հարց է, որին աշտեղ անդրադառնալը մեր նպատակից դուրս է:

Խնդրո առարկա տեղեկությունները, որ կան Դատաստանագրքում, վերաբերում են գլխավորապես հոգևոր դատարանին, ավելի ճիշտ՝ դրա հիմնական օղակը հանդիսացող եպիսկոպոսական դատարանին: Աշխարհական դատարանի վերաբերյալ տվյալները շատ ավելի աղքատ են ու կցկտուր: Այդ հանգամանքը թելադրում է, որ հայկական դատարանի կառուցվածքը պատկերելու ներկա փորձը կատարվի հոգևոր դատարանին վերաբերող փաստերի հիման վրա և հենց այդ դատարանի օրինակով: Դրանով միաժամանակ պարզված կլինի նաև աշխարհական դատարանի կառուցվածքը իր հիմնական գծերով: Այս ենթագրությունը հիմնված է գիտության մեջ վաղուց նկատված այն իրողության վրա, որ, ինչպես ամենուր, այնպես էլ Հայաստանում, եկեղեցական դատարանը կառուցված էր ըստ օրինակի աշխարհական դատարանի:

Դատարանի կառուցվածքին վերաբերող հարցերին անցնելուց առաջ անհրաժեշտ է նկատի ունենալ, որ քննվող ժամանակաշրջանի դատարանային համակարգը Հայաստանում ներկայանում է հետևյալ կերպ.

Պետական դատարաններ, թագավորական (իշխանապետական), իշխանական և ստորին դատարաններ:

Ֆեոդալական դատարաններ, դասային, տերունական:

Հոգևոր-եկեղեցական դատարաններ, կաթողիկոսական, եպիսկոպոսական, բահանաչական:

Չարդացած ֆեոդալիզմի ժամանակաշրջանի հայկական դատարանի ստորև ներկայացվող կառուցվածքը հիմնականում վերաբերում է առաջին և երրորդ խմբի դատարաններին:

Դատարանի կառուցվածքի մասին Դատաստանագրքում եղած փաստերը վերաբերում են հիմնականում երեք կետի. ա) դատարանի կազմը, անդամների իրավունքներն ու պարտականությունները, մյուս պաշտոնյաները, բ) դա-

տավորի անձն ու բարոյական հատկությունները, գ) դատավորի վարձատրու-
թյունը:

Գատարանի կազմը: Գատական ատյանը միանձնյա չէ: Գատավորը պետք է «երկու կամ երեք առ ինքն կալցի արս իմաստունս և նորօք դատեսցի ըզդատաստանն»¹, կամ՝ «Եւ դատաւորին պարտ է ոչ առնուլ զդատաստանն ինքն միայն, այլ կամ բազմօք, և եթէ այս ոչ հանդիպի, երկուս կամ երիս արս փորձած գիտնականս ունել ի դատաստանին և ապա հատանել դատաստան»²: Իհարկե, դատարանը կարող էր և իրականում, հավանաբար, հանդես է եկել նաև ի դեմս մեկ անձի՝ իշխանի, եպիսկոպոսի և այլն, բայց սովորականն այն է, որ դատարանը բազմանձնյա է:

Մխիթար Գոշը ևս դեմ է միանձնյա ատյանին: Նրա այս դիրքորոշումը, անշուշտ, առաջադիմական է և պաշտանավորված ժողովրդամոտ հայացքներիով: Մխիթար Գոշի պատկերացրած բազմանձնյա ատյանի տակ, այնուամենայնիվ, չի կարելի տեսնել մի այնպիսի լայն ներկայացուցչական հաստատություն, որն անտարբեր լիներ հասարակության դասակարգային շերտաւորման և դրանից բխող նկատառումների հանդեպ: Ընդհակառակը, ատենակալները այնպես են բնորված Մխիթարի կողմից, որ դատարանն, ընդհանուր առմամբ, ապահովում է իշխող խավերի սոցիալ-դասակարգային պատվերի կատարումը:

Միջնադարյան հայկական իրավամտաժողովուրդներ ելնում է այն համոզումից, որ «արդար դատաստանն» ապահովելու ավելի ընդունակ է բազմանձնյա ատյանը, քան միանձնյան: Արդար դատաստանը, սակայն, արդարության դատաստան չէ, այլ դատաստանի արդարություն, որը վճռի մեջ ձևավորվելուց առաջ արդեն կազապարված է արդարության մասին սոցիալ-դասակարգային պատկերացումների այն միջավայրում, որի ներկայացուցիչները իրականացնում են արդարադատությունը: Այս հանգամանքը գիտակցվում է, թե ոչ, անկախ դրանից, հաստատապես գիտակցվում է, որ ինքնահանձ կամայականություն համար ավելի նպաստավոր է միանձնյա ատյանը: Արդարությունն ապահովելու մտահոգությունը վերջին հաշվով հանգում է դատական սխալներից երաշխավորված վճիռ ապահովելու հարցին: Անշուշտ, երբ գործող կողմերը հասարակության տարրեր բեռների ներկայացուցիչներ են և շոշափվում են «վերինների» ընդհանուր շահերը կամ նրանց հավաքականության կեցության հիմնական պայմանները, օրինականությունը կարող էր հանդես գալ և մերկ կամայականության, զինական-ոստիկանական ուղղակի հարկադրանքի ձևով: Բայց, գործերի այդ նեղ շրջանակից դուրս, մնացած դեպքերում դատական սխալներից երաշխավորված վճիռը օրինականության հիմքերից մեկն է և իրավաբազարական մեծ նշանակություն ունի: Միջնադարյան մտաժողովուրդյան համաձայն մարդու բնությունը հատուկ է սխալվելը՝ կամա թե ակամա: Երա հավանականությունն ավելի է մեծանում, մանավանդ, դատական գործերի բնություն ժամանակ, որովհետև, նախ, կողմերից մեկը, որպես կանոն, շահագրգռված է, որ ճշմարտությունը հանդես չգա իր իսկական տեսքով և աշխատում է թյուրիմացություն մեջ գցել դատավորին, երկրորդ՝ ինչ-ինչ պատճառներով ինքը՝

¹ «Մխիթարայ Գոշի Գատաստանագիրը հայոց, իրաւարանական հետազօտութիւնք հանդերձ ծանօթութեամբք, Վահան Ժ. վարդապետի Բաստամեանց», Վարդաշապատ, 1880, էջ 31: Այսուհետև՝ Գատաստանագիրը հայոց:

² Անդ, էջ 30:

դատավորը կարող է սխալվել կամ անաշու շինել: Մխարվելու հավանականությունը ավելի մեծ է, երբ որոշողը մեկ անձ է: Առյանի բաղմանծնությունը հիմնված է այս իրավամտածողության վրա:

Գատական առյանը կազմված է նախագահից և ատենակալներից: Նախագահը իշխանության այն աստիճանի ներկայացուցիչն է, որի անունով, սովորաբար, կոչվում է գատական ավյալ օղակը (թագավոր, կաթողիկոս, իշխան, եպիսկոպոս և այլն): Այդպես պարզ չէ, սակայն, ատենակալների հարցը: Համաձայն Մխիթար Գոշի Գատաստանագրքի՝

Ա խմբագրության	Բ խմբագրության	Գ խմբագրության
Պարտ և պատշաճ իսկ է... գատաւորաց երկուս կամ երիս ունել արս փորձս յորոց և իցէ կարգաց ³ :	Եւ գատաւորին պարտ է... երկուս կամ երիս արս փորձած գիտնականս ունել ի գատաստանին ⁴ :	Պարտ և պատշաճ իսկ է գատաւորաց... երկու կամ երեք ունել արս փորձեալս, հատաւորիմս յամենայն ⁵ կրօնս աստուածայինքս, վկայեալս յամենայն բնակչացն ⁶ :

Բ խմբագրության համաձայն, ատենակալները պետք է լինեն փորձառու գիտնականներ: Ա խմբագրությունից իմանում ենք, որ փորձառու այդ գիտնականները կարող են լինել «յորոց և իցէ կարգաց», այսինքն՝ և՛ աշխարհական, և՛ հոգևորական: Վերջապես, Գ խմբագրությունը նշում է, որ նրանք պետք է «վկայված» լինեն ժողովրդի կողմից, այսինքն լավ համարում ունեցող մարդիկ:

ԱԳ խմբագրությունները մի այլ առիթով նշում են. «Եթէ շիցեն բաւական (Գ՝ և եթէ պատահի եպիսկոպոս տիմար աչամ իրի), գործակցաւք վարեացին՝ աշխարհականաւք, և բահանայիւք, և վարդապետաւք փորձադունիւք»⁶: Ըստ այսմ՝ հոգևորականներից ատենակալներ կարող են լինել միայն վարդապետներն ու բահանաները: Իր հերթին Բ խմբագրությունն էլ օգնում է պարզելու, թե ովքեր կարող էին լինել աշխարհական-ատենակալներ. «Եւ վերագոյն ասացաւ զի վարդապետօք արասցեն գատաստան. և թէ այս ոչ իցէ, արասցեն գիտնական բահանայիւք և տանուաւորօք»⁷: Ուրեմն աշխարհականներից ատենակալներ կարող էին լինել տանուտերերը:

Այսպիսով, եպիսկոպոսական գատարանի ատենակալներ կարող էին լինել վարդապետները, բահանաները և տանուտերերը: Առաջինների հարցը պարզ է, վերջինինք՝ ոչ, որովհետև «տանուտեր» բառը մի բանի նշանակություն ունի՝ մխիթարը չի բացատրում, թե ինչ իմաստով պետք է հասկանալ այդ բառը: Վ. Բաստամյանցը, ինչպես և պրոֆ. Խ. Սամուելյանը, որ ընդունում է առաջինի կարծիքը, մեկնում է հետևյալ կերպ. «Այս տանուտեր բառը մեր լեզվի մեջ գանազան նշանակություն ունի. առաջին՝ ...սեփական տուն ունեցող..., երկրորդ՝

3 Վենետիկի Մխիթարյան Մատենադարան, ձեռ. № 1237, Թ. 27: Այն հանգամանքների մասին, որոնց շնորհիվ մենք հնարավորություն ունենք օգտվելու այս ձեռագրից, մանրամասն խոսք կլինի այլ առիթով: Այստեղ շնորհակալություններ հայտնենք միայն, որ զրա համար պարտական ենք Վենետիկի Մխիթարյան միաբանությանը և հատկապես նրա ընդհանուր քարտուղար հանգուցյալ Տ. Եզրա Փիշիկյանին և Հ. Ներսես Տեր-Ներսեսյանին:

4 Գատաստանագիրք հայոց, էջ 30:

5 Մաշտոցյան Մատենադարան, ձեռ. № 2776, Թ. 14ա.

6 Վենետիկյան ձեռագիր, Թ. 23, Մատենադարան, ձեռ. № 2776, Թ. 12բ:

7 Գատաստանագիրք հայոց, էջ 27:

նախարար կամ իշխան... , գյուղի մեծավոր կամ կառավարիչ... Արդ՝ այս երկու վերջին իմաստով տանուտեր բառը հարմարություն ունի մեր հարցի համար» և ենթադրում է, որ Մխիթարը նկատի ունի նախարարներին կամ իշխաններին⁸։ Քվում է, որ «տանուտեր» բառը Մխիթարի ժամանակ էլ ուներ «գեղջավազ» իմաստը⁹, ուստի որպես առենակալ պետք է նկատի ունենալ հենց սրան և գյուղի ազգեցիկ գերդաստանների գլուխ տանուտերերին և ոչ նախարարին կամ իշխանին, որովհետև միշտ չէ, որ իշխանը կարող էր գյուղում լինել և ամեն գյուղում չէ որ կարող էր իշխան լինել, այնինչ գեղջավազ և գերդաստանի գլուխ տանուտեր կար յուրաքանչյուր գյուղում¹⁰։ Բացի գրանից, իշխանն ինքը դատավոր էր, նման եպիսկոպոսին և հավասար եպիսկոպոսին, քնդդատյա գործերի շատ ավելի լայն շրջանակով, քան եպիսկոպոսը։ Իշխանը չէ, որ պետք է եպիսկոպոսական դատարանի առենակալ լիներ, այն էլ խորհրդակցական ձայնի իրավունքով։ Սա քնդհանուր կարգն է, որով, իհարկե, չի բացառվում, որ երբեմն իշխանը կարող էր մասնակցել եպիսկոպոսական դատարանին, ճիշտ այնպես, ինչպես որ եպիսկոպոսը՝ իշխանականին։

Խ. Մամուելյանը նշել է¹¹, որ եպիսկոպոսական դատարանը շարժական բնույթ ուներ։ Եպիսկոպոսի կենտրոնատեղում միշտ էլ կլինեին վարդապետներ կամ քահանաներ, այնպես որ տանուտեր առենակալի կարիքը չէր զգացվի։ Կենտրոնից հեռու տեղերում է, որ կարող էին շլինել վարդապետներ կամ գիտնական քահանաներ, որոնց և փոխարինելու էր տանուտերը։ Հիրավի, եկեղեցական կանոնների համաձայն, եպիսկոպոսը պարտավոր էր տարին երկու անգամ շրջել թեմում։ Այս շրջագայությունների ժամանակ նա իրականացնում էր նաև արդարագատությունը։

Ի՞նչ իրավասություն ունեին եպիսկոպոսական դատարանի առենակալները, վճռահատության մասնակցում էին որոշի՞չ, թե խորհրդակցական ձայնի իրավունքով։ Այս հարցին որոշակիորեն պատասխանելու համար Գատաստանագիրքը բավարարաչափ տվյալներ չի տալիս։ Մանոթանանը այս կարգի փաստերին։

Ա. Խմբագրություն	Բ Խմբագրություն	Գ Խմբագրություն
Եպիսկոպոսն, զի նա էլ դատարար, գերկուտն առ ինքեան կալցի ¹² ։	Եպիսկոպոսն, զի նա է առաջին գատարար, երկու կամ երեք առ ինքն կալցի ¹³ ։	Պատուիրեմք դատարարաց մերոց և եպիսկոպոսաց մերոց, զի միշտ առ ինքեան պահեսցեն ի հաւատարիմ քահանայից երկու կամ երեք ¹⁴ ։

8 Գատաստանագիրք հայոց, Յառաջարանութիւն, էջ 133. Խ. Մամուելյան, Մխիթար Գոչի Գատաստանագիրքն ու հին հայոց քաղաքացիական իրավունքը, Վիննա, 1911, էջ 130—131. Հայկազյան լիզվի նոր բառգիրքը (Վենետիկ, 1837, էջ 843) քննվող բառի երկու իմաստ գիտի՝ 1. Տնր տանն. գլուխ բնտանեաց և գերդաստանի, 2. ցեղապետ, ազգապետ, նահապետ։

9 Գատաստանագիրքի հոդվածներից մեկում գեղջավազը կոչված է «գլխատըր գեղջն»։ Քննվող դարաշրջանին ժամանակամերձ հայկական իրականության մեջ «տանուտեր» հաստատության և առհասարակ տանուտերերի իրավունքների մասին մանրամասն տես Վ. Ս. Խաչիկյանի «14—15-րդ դարերի հայկական գյուղական համայնքի մասին» արժեքավոր և իր տեսակի մեջ գրեթե միակ հոդվածը սուղադրված՝ «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1958, № 1, էջ 110—133։

10 Տե՛ս Վ. Ս. Խաչիկյան, նշված աշխատությունը։
 11 Մխիթար Գոչի Գատաստանագիրքն ու հին հայոց քաղաքացիական իրավունքը, էջ 131—132։

12 Վենետիկյան ձեռագիր, Թ. 29։
 13 Գատաստանագիրք հայոց, էջ 31։
 14 Մատենադարան, ձեռ. № 2776, Թ. 14ր։

Այս և նման մի շարք վկայություններից ակնհայտ է, որ ատենակալներին բնորում էր ինքը՝ գատարանի նախագահ ու առաջին գատավոր եպիսկոպոսը: Այս հանգամանքն արդեն, ինքնին, ինչ-որ շափով սահմանափակում է ատենակալների իրավունքը և հատկանշում նրանց կախվածությունը եպիսկոպոսից: Քացի գրանից, ատենակալներին իր հայեցողությամբ բնորելու հնարավորությունը եպիսկոպոսին թույլ է տալիս նախապես արդեն բարենպաստ պայմաններ ստեղծել իրեն ցանկալի վճիռ կայացնելու համար: Այնուհետև, ատենակալները մասնակցում են, որպեսզի գատավորը «ի նոցա վճռէն ուցի զգատաստանն»¹⁵, «զի և ինքն ի նոցանէ ուցի զգատաստան»¹⁶, «նորաւ կրթիլ և հմտանալ ի գիրս աստուածայինս և ի գիրս գատաստանի»¹⁷: Ատենակալների իրավունք-կոչում-պարտականություններից գոնե մեկը, Գատաստանագրքի երեք խմբագրությունների միաձայն այս վկայություններից, պարզվում է. եպիսկոպոսը պետք է գիտուն ատենակալների կողմից կրթվի և հմտանա «ի գիրս աստուածայինս և ի գիրս գատաստանի», պետք է «ի նոցա վճռէն ուցի զգատաստանս»: Վ. Բատամյանցը այս առնչությամբ բացատրում է. «Քայց այս վերջին խոսքը երեք բացատրություն կվերցնեն. նախ՝ վճիռ բառը կարելի է հասկանալ խորհուրդ կամ առաջարկություն բառի իմաստով, և այդ իմաստով եպիսկոպոսը ուրեմն ազատ էր ընդունել կամ չընդունել նոցա վճիռը. երկրորդ՝ վճիռ բառը կարելի է հասկանալ յուր իսկական իմաստով և այն ժամանակ եպիսկոպոսը անպատճառ պիտի ընդուներ նորան իբրև մյուս երկու անդամակցի միաձայն կարծիք և ուրեմն նոքա հավասար ձայն ունենին եպիսկոպոսի հետ. և երրորդ՝ ուցի բառը ցուցանում է, որ եպիսկոպոսը, եթե տգետ էր, պետք է առժամանակ վարժվեր յուր գատավորական պաշտոնի մեջ հմուտ անդամակիցների օգնականությամբ, և այստեղ վճիռ բառը կարող է դարձյալ երկու նշանակություն ունենալ՝ կամ կարծիք, որը եպիսկոպոսը կարող էր չընդունել, կամ որոշումն, որը նա անպատճառ պիտի ընդուներ»¹⁸: Անկախ «վճիռ» բառի այս նշանակություններից, ուշադրություն պետք է դարձնել այն հանգամանքի վրա, որ ատենակալների վճռից սովորելու մասին խոսքը վերաբերում է ոչ թե ամեն գատավոր եպիսկոպոսին, այլ միայն նրանց, ովքեր «տգէտ» են գատավորական գործում, «տխմար այսմ իրի»: Քանի որ խոսքը վերաբերում է նորաթույն մի թեմակալի կամ գատավորական փորձ չունեցող մի եպիսկոպոսի, ապա իրականության համապատասխան պետք է համարել այն ենթադրությունը, որ նա հմտանալու համար որոշ ժամանակ գատական գործերը վարելու էր ավելի փորձառու և օրենսգետ անձանց հսկողությամբ ու ղեկավարությամբ և այս դեպքում շատ հավանական է, որ ատենակալները գործում էին վճռական ձայնի իրավունքով: Քայց, հասկանալի է, որ ժամանակավոր այս վիճակով չի բնութագրվում ոչ գատարանի նախագահ եպիսկոպոսի և ոչ էլ ատենակալների իրական իրավասությունը: Ինչպիսին էր իրերի վիճակը բնական ու սովորական այն դեպքում, երբ եպիսկոպոսը ուներ և՛ գատավորական փորձ և՛ գիտակ էր օրենքներին:

15 Գատաստանագիրք հայոց, էջ 27:

16 Անդ, էջ 31:

17 Մատենադարան, ձեռ. № 2776, Թ. 14ր:

18 Վ. Բատամյանց, Յառաջարկություն, էջ 134, ընդգծումները հեղինակինն են:

Ա.Գ խմբագրություն

Վկայս ուղիղ նոցա լինել դատաստանի: Զի որպէս ոսոխացն հաւատարմանան բանք վկայիւք, սոյնպէս եւ դատաւորաց առանց կարծեաց լիցի դատաստանն վկայիւք¹⁹:

Բ խմբագրություն

Մի՛ դի իրաւամբք լիցի դատաստանն, եւ երկրորդ՝ դի եւ նորա վկայք լիցի՝ իրաւանց դատաստանին²⁰:

Այս և համանման վկայությունների համաձայն, ատենակալների իրավունքներն ու պարտականությունները հանդուժ են երկու կետի: Նրանք մասնակցում են ատյանին, որպեսզի ա) «իրաւամբք լիցի դատաստանն» և բ) «վկայք լիցին իրաւանց դատաստանին»: Վերջին կետի բովանդակությունը Հ. Կարստը մեկնում է այսպես. «Վկա լինել դատավարության արկածայինը, որի վրա նրանք պետք է հսկեն և որի ճիշտ բնթացքը պետք է երաշխավորեն»²¹: Ավելացնենք. «իրաւանց դատաստանին» վկա լինել, հավանաբար, նշանակում է նաև անհրաժեշտության դեպքում հավաստել, որ ավել գործը դատարնության առարկա է եղել և վճիռ է կայացվել, վերհիշել վճռի բովանդակությունը, հաստատել կողմերի կամ վկաների որևէ գործողությունը կամ ցուցմունքը և այլն: Ինչո՞ւ: Հավանական են թվում հետևյալ երկու պատճառները. նախ՝ որպեսզի մեկ անգամ արդեն լաված գործը երկրորդ անգամ դատարնության առարկա չդառնա: Կողմերից մեկի նման փորձը (օրինակ՝ ի դեպ դատավորի փոփոխության) կարող էր խափանվել ատենակալների վկայությամբ այն մասին, որ ավել գործն արդեն լավել է և այլևս հարկ չէր լինի մի երկրորդ դատավարությամբ ապացուցել, որ գործն, իրոք, քննվել է և վճիռ կայացվել: Երկրորդ՝ դատական նիստը միշտ չէ, որ արձանագրվում էր, ուստի վերագաս ատյանը գործը վերանայելիս իր արամագրություն տակ համապատասխան նյութեր կարող էր և շունենալ: Ատենակալները, որպես «իրավանց դատաստանի վկաներ», անհրաժեշտության դեպքում լրացնելու էին այդ բացը:

Ավելի ևս մշուշոտ է առաջին կետի իմաստը: «Իրաւամբ լիցի դատաստանն» արտահայտությունը կարելի է հասկանալ մի բանի իմաստով: Այլևայլ իմաստներից բացի սա նշանակում է գործը վճռել գոյություն ունեցող օրենքով: Միջնագարում, ինչպես վկայում է Մխիթարը և ինչպես դժվար չէ համոզվել թերթելով, օրինակ, Կանոնագիրքը, միևնույն խնդրի վերաբերյալ կային դարերով կուտակված օրենք-կանոններ, երբեմն հակասական ու իրարամերժ: Այսպիսի պայմաններում անհրաժեշտ օրենքն քնտրելը այնքան էլ դյուրին գործ չէր, և ատենակալները կարող էին օգնել դատավորին այս հարցում: Թերևս պատճառներից մեկն էլ այդ է, որ Գատաստանագիրքը պահանջում է ատենակալներից օրենքների գիտակցություն և այլն: Ըստ այսմ, ատենակալները միայն խորհրդակցական ձայնի իրավունք ունեն: Բայց, «իրաւամբ լիցի դատաստանն» նշանակում է նաև, որ գործը վճռվի օրենքով, սովորութեական իրավունքի համապատասխան նորմով կամ բնդունված իրավարմբունման համաձայն և ոչ կամայականորեն: Ըստ այսմ, ատենակալներն ունեն վճռական ձայնի իրավունք: Եթե նկատի առնվի, որ դատարանի նախագահը, այնուամենայն-

¹⁹ Վենետիկյան ձեռագիր, Թ. 27, Մատենագարան, ձեռ. N 2776, Թ. 14ա:

²⁰ Գատաստանագիրք հայոց, էջ 30:

²¹ J. Karst, Sempadscher Kodex aus dem 13. Jahrhundert... zwiter Band, Kommentar, Strassburg, 1905, էջ 362: Այսուհետև՝ Kommentar.

նիվ, եպիսկոպոսն է, թեմում նա է ամենաբարձր հոգևոր պաշտոնյան, որից շատ բանով կախված են մյուս հոգևորականները (այդ թվում և ատենակալները), ապա առանձին ղեկավարում եպիսկոպոսը, իհարկե, կկարողանար կայացնել իր ուղած վճիռը: Բայց և այնպես շպետը է կասկածել, որ ատենակալները, մանավանդ եթե նրանք հեղինակավոր անձինք էին, կարող էին ազդել եպիսկոպոսի վրա, գսպելով միանձնյա որոշողի կամայականությունները և նսպասել, որպեսզի, այնուամենայնիվ, «իրաւամբ լիցի դատաստանն»:

Վերը նակարգրվածը վերաբերում է նաև աշխարհական գատարանին: Այս գատարանը ևս միանձնյա չէ: Գատարանի նախագահն է թագավորը (իշխանապետը), իշխանը կամ պաշտոնյա-գատավորը: Սրանք ևս «զաշխարհի գատաստանս հոգայցեն ատենիս և իրաւամբ»²²: Դժվար չէ կոահել, որ, օրինակ, թագավորական գատարանի ատենակալներ կարող էին լինել թագավորի անմիջական շրջապատի բարձրատիճան իշխանավորներն ու բարձրատոհմիկ ազնվականները. իշխանական գատարանի ատենակալները՝ համապատասխան աստիճանի ազնվականներ ու պաշտոնյաներ և այլն: Ատենակալների իրավունքներն այս դեպքում էլ նույնն են, ինչ որ նախորդ դեպքում էր: Թագավորը, որպես իշխանություն բարձրագույն կրող, իրավականորեն միշտ էլ կարող է իր ուղած վճիռն արձակել: Ինչ վերաբերում է իշխանին և ստորին գատավորին, ապա առանձին ղեկավարում թեև սրանք էլ կարող են իրենց կամքը թելադրել, բայց, ընդհանուր առմամբ, գործը վճռվում է «ատենիս»:

Գատավորի անձը և բարոյական հատկությունները: Գատավոր գանձալու համար անհրաժեշտ պայմանները, որ առաջադրում է Գատաստանագիրքը, կարելի է խմբավորել երեք կետի շուրջ. ա) սոցիալական, բ) տարիքային, գ) կրթական-բարոյական:

2. Կարևոր գրում է. «Գատավորի պաշտոնը օրենքով մատչելի է ընդհանրապես ամեն մի հայրորդու, լինի կղերական թե աշխարհական, որը շափահաս է»²³: Փաստերը, սակայն, այսպիսի եզրակացություն հիմք չեն առնում: Նախ, հենց օրենքով գատավոր չէին կարող լինել կանայք: Բացի դրանից, դիտենք, որ գատավորներ էին թագավորը, կաթողիկոսը, իշխանը, եպիսկոպոսը: Սրանք բոլորն էլ տիրող գասակարգի ներկայացուցիչներ են ոչ միայն հոգևոր-քաղաքական բարձր իշխանությունը կրելու: Իրատուով, այլև իրենց սոցիալական կեցությունները: Ինքնավարության որոշ իրավունքներ ունեցող քաղաքներում գատավորներ էին քաղաքային ավագանու ներկայացուցիչները, որոնք նույնպես կամ ազնվականության ու բարձր հոգևորականության, կամ մեծատունների դասին էին պատկանում: Մնում է աշխարհական ու հոգևոր ստորին գատարանների գատավորների հարցը: Հայ քահանաները, սովորաբար, ժողովրդի միջից կլած մարդիկ են եղել: Քահանա գանձալով, նրանք, ճիշտ է, անցել են արտոնյալ դասի շարքերը, բայց շատ կողմերով էլ մնացել են իրենց միջավայրի, իրենց շրջապատի մարդիկ: Այն շափով, որշափով որոշ պայմաններ բավարարող ամեն հայրորդի կարող էր գանձալ քահանա, այդ շափով միայն կարելի է ասել, որ ամեն հայրորդի կարող էր գանձալ գատավոր: Աշխարհական ստորին գատարանի գատավորները կամ հատուկ պաշտոնյաներն էին՝ քաղաքներում, կամ գեղջավազները՝ գյուղում: Սրանք էլ, անշուշտ, ունեւոր խավի ներկայացուցիչ-

²² Գատաստանագիրք հայոց, էջ 26:

²³ Kommentar, էջ 362:

ներ են: Քայց պետք է նկատի ունենալ, որ աշխարհական ու հոգևոր ստորին դատարանները երկրորդական նշանակություն ունենին: Արդարադատությունը իրականացնող հիմնական օղակը իշխանական ու եպիսկոպոսական դատարաններն էին, իսկ սրանք գտնվում էին տիրապետող դասակարգի ձեռքին:

Այսպիսով, սոցիալական պայմանի տեսակետից դատավոր կարող էր լինել ոչ ամեն հայտնի, այլ տիրապետող դասակարգի ներկայացուցիչը:

Գատաստանագրքում սահմանված է, որ դատավորը պետք է լինի «կատարելալ հասական»²⁵, բայց չի նշված, թե դատավորի համար քանի տարին պետք է համարել կատարյալ հասակ: Քանի որ, ըստ Գատաստանագրքի, լրիվ, կատարյալ շափահասություն է համարվում 25 տարեկան հասակը, ուրեմն պետք է բնդունել, որ դատավոր կարող էր լինել 25 տարեկանից ոչ ցածր անձը:

Միջնագրում, գոնե տեսականորեն, կրթական-բարոյական շատ բարձր պահանջներ են ներկայացվել դատավորին: Կյանքում այդ հաստատության նշանակալի դերից բխող հասարակական ուշադրությունը նրա նկատմամբ և արդարադատության իրականացման փորձի հասարակական ամփոփումը՝ իր գլխավոր արդյունքներով նույնանման տարբեր երկրներում ու տարբեր ժամանակներում, պայմանավորել են գրեթե նույնանման պահանջներ դատավորի նկատմամբ բոլոր երկրներում ու բոլոր ժամանակներում:

Երկրորդ դարի հռոմեացի իրավաբան Գելիուսի պատկերացմամբ դատավորը պետք է լինի լրջմիտ, աստվածավախ, խիստ, անկաշառ, շողորթթության շենթարկվող, հանցագործների նկատմամբ ներողամտությանից հեռու, ուշադիր, շանասեր, արդարության ու ճշմարտության ուժով ու վեհությանը վախ ներշնչող և այլն²⁵: Ուսումնասիրողներն արդեն նշել են²⁶, որ աստվածուհի Յուստիցիայի երկրային տեղապահների նկատմամբ Գելիուսի այս պատկերացումները միայն նրա անձնական հայացքները չէին, այլ բնդհանուր ըմբռնում: Հռոմեական դատավորը ավելի արդար չէր կայսրության «humilioros»-ների նկատմամբ, քան ավատապետական բալլին՝ ֆրանսիական շինականների, բայց նրան էլ նույն պահանջն է ներկայացվում: Մխիթար Գոշին ժամանակակից ֆրանսիացի ականավոր իրավաբան Ֆիլիպ Բոմանուարը գրում է, որ դատավորը պետք է օժտված լինի տասը առաքինություններով. պետք է լինի իմաստուն, աստվածասեր, հանգիստ ու բարի, համբերող ու լսող, իր սենյորի հրամաններին ենթարկվող, գիտուն, բնդունակ ու հնարամիտ և այլն²⁷: Մխիթար Գոշը ևս պահանջում է, որ դատավորը լինի հմուտ, քաջուսումն, հանձարեղ, գիտուն, օրենսգետ, բարի, առաքինի, աննախանձ, ուշիմ, զգաստ, անաշառ, համբերող, անկաշառելի և այլն²⁸: Այն խիստ բարձր ու պատասխանատու դերը, որ խաղում է դատավորը մարդու կյանքում հանդամանքների հայտնի բերումով, բնական

24 Գատաստանագիրք հայոց, էջ 25:

25 *Sto. Gellius A.*, Noctium atticarum XIV, 4.

26 *К. И. Новицкая*, Отражение социальной структуры позднеимперского общества на судопроизводство. «Вестник древней истории», 1968, № 4, էջ 138, տե՛ս նաև նույնի «Аттические ночи» Авла Геллия как исторический памятник II в., ВДИ, 1960, № 3, էջ 145—154, նաև *Р. Ю. Виппер*, Моральная философия Авла Геллия, ВДИ, 1948, № 2, էջ 58—64:

27 *Sto. «Хрестоматия пзмятчиков феодального государства и права стран Европы»*, М., 1961, էջ 580—583:

28 Գատաստանագիրք հայոց, էջ 26 և այլուր:

ու անհրաժեշտ են դարձնում նրա կրթական-բարոյական դրական նկարագիրը, մանավանդ ֆեոդալական կարգերի այն շրջանում, երբ դատավորը սրոշում էր կայացնում ավելի շուտ իր իրավաբանական համաձայն, քան թե օրենքով:

Բոլոր դարաշրջանների համար ընդհանուր պահանջի հետ միասին յուրաքանչյուր դարաշրջան իր առանձին պահանջն է ներկայացրել դատավորի բարոյական նկարագրին: Եվ քանի որ որևէ դարաշրջանի բարոյական տիրապետող ըմբռնումները տիրապետող գասակարգի բարոյական ըմբռնումներն են եղել, ուստի դատավորի բարոյական նկարագիրը սրոշվել է, ընդհանուր առմամբ, վերջինիս շափանիշով, այն հատուկ շափանիշով, որը կաղապարված լինելով սոցիալ-տնտեսական իշխող հարաբերությունների ոլորտում, ընդունել է նաև դարաշրջանի առանձին բարոյական պահանջի տեսք: Զարգացած ֆեոդալական կարգերի համար դատավորին ներկայացվող դարաշրջանի բարոյական առանձին այդ պահանջի լավագույն ձևակերպումներից մեկը տվել է Բոմանուարը. դատավորը պետք է լինի իր սենյորի հրամաններին ենթարկվող:

Գատավորի վարձատրությունը: Մխիթար Գոշի Գատաստանագիրքը սահմանում է. «Եւ արդ՝ նախ դայս եւս տեսցուք, զի հարկաւոր իսկ է դատաւորաց յաղագս աշխատութեան դատաստանին թօշակս մտից լինել, զի մի անպտուղ գործ նոցա կարծիցի եւ տաղտկացեալ ի բաց կացցեն ի դատելոյ»²⁹: Խոսքը եկեղեցական դատավորներին վարձատրելու մասին է: Այդ վարձատրությունը պետք է լինի եկեղեցու դատավորների ապրուստի միջոցը և օգտագործվի նաև հոգևոր-եկեղեցական նպատակներով. «զի ինքեանք կերակրիցին եւ հոգևորապէս ի գործ եկեղեցի ածցեն»³⁰: Գատաստանագրքի երեք խմբագրություններն էլ, ի վարձատրություն հոգևոր դատավորներին, հատկացնում են անժառանգ մեծնոջների գույքը:

ԱԲ խմբագրություն

Թէ մեռանիցի այր որ եւ ուսար ոչ իցէ նորա եւ ոչ դուսար, եւ ոչ այլ որ ի ցեղէ հարց նորա, ժառանգութիւն նորա դատաւորաց լիցի թոշակ³¹:

Գ խմբագրություն

Եթէ մեռանիցի այր որ եւ ուսար ոչ ունիցի և ոչ դուսար և ոչ այլ որ ի ցեղից հարց նորա, ժառանգութիւն եպիսկոպոսաց լիցի³²:

Որ ԱԲ խմբագրություններում խոսքը եկեղեցու դատավորների մասին է, երևում է ոչ միայն հողվածի ընդհանուր իմաստից, այլև նրանից, որ ԱԲ-ի «դատաւորաց» բառին Գ-ում համապատասխանում է «եպիսկոպոսաց» բառը:

Տիրազուրկ ժառանգությունը եկեղեցու դատավորների միջև Գատաստանագիրքը բաժանում է հետևյալ կերպ.

ԱԲ խմբագրություն

Բայց ըստ այսմ օրինակի արասցեն. զի թէ ի սեփական վիճակի կաթողիկոսի իցէ վախճանեալն անժառանգ, հայրապետին լիցի ժառանգութիւնն.

Գ խմբագրություն

Բայց այսպէս արասցեն. զի եթէ ի կաթողիկոսաց վիճակ եղիցի անժառանգ վաղճանեալն, կաթողիկոսին եղիցի ինչքն, և եթէ չեպիսկոպոսին՝

²⁹ Անդ, էջ 82.

³⁰ Անդ.

³¹ Անդ.

³² Մատենագարան, ձեռ. № 485, Թ. 28ա:

և եթէ ի վիճակի եպիսկոպոսի իցէ՝ չերիս բաժանեացի—հայրապետին և եպիսկոպոսին և բահանայից ժողովրդեանն: Եւ թէ վարդապետ որ ի նահանգին իցէ և զնոյն աշխատութիւն կրէ դատաստանի՝ մասն լիցի և նմա. նովին շափելով աչոցն³³:

եպիսկոպոս երեք բաժին առնէ զինչս մեռելոյն՝ և զմինն իւրն առցէ, և զմիւսն կաթողիկոսին տացէ, և զմիւսն՝ աչ բահանայիցն. և եթէ մին վարդապետ կենա, ի վեց բաժնեն՝ զմինն նմատան և զայլն ապա երեք բաժին արասցեն³⁴:

Ըստ ԱԲ խմբագրութեան վարդապետն ստանում է զուլքի մեկ բառորդը, ըստ Գ խմբագրութեան՝ մեկ վեցերորդը:

Գծվար չէ նկատել, որ եկեղեցու դատավորներին հատկացվող այդ եկամուտը ոչ միայն դիպվածային էր, այլև աննշան, և եթե հնարավոր էր գրանով հոգևոր-եկեղեցեկան որոշ կարիքներ հոգալ, ապա անհնար էր գոյություն ապահովել: Ուրեմն, պետք է ընդունել, որ եկեղեցու դատավորների ապրուստի միջոցը տիրազուրկ ժառանգությունը չէր: Հիրավի, ինչպես գիտենք, եկեղեցու դատավորներն էին կաթողիկոսը, եպիսկոպոսը (նաև վարդապետը), բահանան: Երանք միայն դատավորներ չէին, այլ ընդհանրապես հոգևոր սպասավորներ, եկեղեցու պաշտոնյաներ միաժամանակ և որպես այդպիսիք նյութապես ապահովված էին եկեղեցու միջոցների՝ եկամուտների հաշվին: Ի դեպ նշենք, որ սկսած Կոստանդին Մեծից տիրազուրկ ժառանգությունը համարվել է եկեղեցու սեփականությունը: Այս կարգը դործել է նաև Հայաստանում՝ թե՛ մայր հայրենիքում, թե՛ գաղթաշխարհում, և պահպանվել է մինչև ուշ միջնադար, վերջին անգամ իր օրենսդրական արտահայտությունը գտնելով Աստրախանի հայոց դատաստանագրքում. «Եթէ որ մեռանիցի, որ ոչ ունիցի օրինաւոր ժառանգ՝ ոչ որդի, ոչ եղբայր, ոչ կին և ոչ ալ ազգական, և ոչ իցէ արարեալ կտակ՝ ժառանգութիւնն նորին տացի եկեղեցույ»³⁵: Ինքնին եկեղեցու սեփականություն հանդիսացող այդ զուլքը Մխիթար Գոշի Գատաստանագիրքը հատկացնում է եկեղեցու դատավորներին: Ակնհայտ է, որ տիրազուրկ ժառանգությունը եկեղեցու դատավորների համար կարող էր լինել եկամուտի լրացուցիչ աղբյուր միայն: Եթե դատավորների վարձատրութեան տակ Գատաստանագրքում նկատի է առնված եկեղեցու ընդհանուր եկամուտների հաշվին հայթայթվող զոյամիջոցները, ապա ավելորդ էր այն կոչել վարձատրություն, հատկապես դատավորական պաշտոնակատարութեան համար, իսկ եթե դատավորների վարձատրություն է համարվել տիրազուրկ ժառանգությունը, ապա Գատաստանագրքի հեղինակի համար էլ ակնհայտ էր, որ այն չէր կարող լինել գոյության միջոց: Ուրեմն, մնում է ենթադրել, որ եկեղեցու ընդհանուր պաշտոնյաների համար դա եղել է վարձատրութեան հատուկ աղբյուր, հատկապես նրանց դատավորական ժառանգությունների համար: Վերը տեսանք, որ Մխիթարը անհրաժեշտ է համարում՝ «գատաւորաց, յաղագս աշխատութեան դատաստանին, թոշակս մտից լինել»: Այս պայմաններում Մխիթարը պետք է որ մտածեր վարձատրութեան կայուն աղբյուր և նշանակալի շափ ապահովելու համար: Մխի-

33 Գատաստանագիրք հայոց, էջ 82—83:

34 Մատենադարան, ձեռ. № 485, Բ. 28ա:

35 «Գատաստանագիրք Աստրախանի հայոց», աշխատասիրութեամբ Յ. Գ. Պողոսյանի, Երևան, 1967, էջ 71, հոդվ. 66:

թար Գոշը, թվում է, մտածել է այդ ուղղությամբ, բայց ժամանակի պայմանները հնարավորություն չեն տվել արժանի ձևով լուծելու հարցը. «Եւ զի այժմ ոչ ունիմք թագաւոր եւ իշխան զի այսպիսի բարեկարգութիւն ի ձեռս նոցա լիցի, դայտոսիկ ի հայրապետէ մերմէ լցցուք, զի նա է գլուխ դատաւորաց եկեղեցոյ»³⁶: Խոսքն, ուրեմն, թագավորական իշխանության կողմից պետական-պաշտոնական վարձատրության մասին է պաշտոնյաներին, հատկապես նրանց դատավորական ծառայութիւնների համար: Բայց, որովհետեւ չկա քաղաքական իշխանութիւնը, ապա հարցը, ընդհանրապես, թողնված է առկա, թեև ծանրության կենտրոնը ինչ-որ շափով փոխադրված է կաթողիկոսական իշխանության վրա: Սակայն, Գատաստանագրքում չի բացատրված նաև, թե կաթողիկոսը ինչ միջոցներից և ինչպես պետք է վարձատրութիւն սահմանի դատավորների համար:

Մխիթար Գոշի Գատաստանագրքից (ԱԲ խմբագրութիւն) արտաքուստ այն տպավորութիւնն է ստացվում, որ վարձատրութիւն չի սահմանվում աշխարհական դատավորների համար: Գատաստանագրքի ԱԲ խմբագրութիւններում կարդում ենք. «Իսկ աշխարհականաց դատաւորաց մի լիցի մասն, զի ոչ բնաւորականք են դատաւորք, այլ պատահմամբ»³⁷: Այս վկայութիւնը պետք է քննվի փոքր-ինչ հանգամանորեն, որովհետեւ այն հեմք է դարձել հայագիտութեան մեջ քննումված մի տեսակետի, որը չի համապատասխանում իրականութեան: Վերը բերված քաղվածքից Հ. Կարստը եզրակացնում է, որ Մխիթար Գոշի համար թագավորն ու իշխանները պատահական, ոչ-սկզբնական դատավորներ են, որոնց ինչ-որ շափով միայն լրացուցիչ, օժանդակ դատական դեր է տրված³⁸: Քաղվածքում, սակայն, խոսքը ոչ թե առհասարակ աշխարհական դատավորների, ոչ թե թագավորի, իշխանների, տանուտերերի կամ աշխարհականներից հատկապես նշանակված պետական-պաշտոնական դատավորների մասին է, այլ աշխարհականներից ընտրվող այն դատավորների, որոնք իրավունքի պատմութեան մեջ հայտնի են միջնորդ դատավոր անունով: Մխիթարի համար թագավորն ու իշխանները նույնքան իսկական, նույնքան բնական դատավորներ են, որքան և հոգևոր դատավորները՝ կաթողիկոսը, եպիսկոպոսը և այլք: Որ քննվող հատվածում խոսքը միջնորդ դատավորների մասին է, հաստատվում է, ի թիվս այլ փաստերի, նաև ԱԲ և Գ խմբագրութիւնների համապատասխան հատվածների համադրութեամբ:

ԱԲ խմբագրութիւն

Իսկ աշխարհականց դատաւորաց մի լիցի մասն, զի ոչ բնաւորականք են դատաւորք, այլ պատահմամբ: Զի թէ ոք զկնի վճարման դատաստանին տեսեալ զաշխատութիւն նոցա տացէ ինչ նոցա, այնու շատասցին, այլ մի ինչ աւրինաւոր լիցի նոցա, զի առաջ-

Գ խմբագրութիւն

Իսկ աշխարհական դատաւորաց ոչ տան մասն, վասն զի այսօր են և վաղն շեն: Ապա եկեղեցոյ դատաւորք հայրք են հազոց և մարմնոց և նորա պարտին հատուցումն առնել ննչեցելոց: Իսկ սիրոյ աղազաւ վասն աշխատութեան դատաստանին տացեն

³⁶ Գատաստանագիրք հայոց, էջ 82:

³⁷ Անդ, էջ 83:

³⁸ Kommentar, էջ 341: Աշխարհական դատարանների դերը երկրորդական են համարում նաև Վ. Բաստամյանցը («Գատաստանագիրք հայոց», «Յառաջարանութիւն», էջ 124—126, 131 և այլուր), Խ. Սամուելյանը («Մխիթար Գոշի Գատաստանագիրքն ու հին հայոց քաղաքացիական իրավունքը», Վիեննա, 1911, էջ 121), Ն. Աղոնցը («Армения в эпоху Юстиниана», 1908, էջ 447) և այլք:

նորդաց արինաւորն թողացու յաղա-
գրս հողերս հատուցմանն³⁹:

մասն ինչ մարմնաւոր դատաւորաց,
այլ ոչ արինաւ, այլ՝ ըստ պատան-
ման⁴⁰:

Ուշադրութիւն դարձնենք ընդգծված տողերի վրա, որոնցից շատ պարզ երևում է, որ ԱԲ (նաև Գ) խմբագրութեան խոսքը աշխարհական դատավորներին մասին՝ «դի ոչ բնաւորականք են դատաւորք, այլ պատահամք», վերաբերում է ոչ թե ընդհանրապես աշխարհական դատավորներին, այլ միջնորդ դատավորներին, որովհետև Գ խմբագրութիւնն ուղղակի ասում է, որ վարձատրութիւն պետք է տրվի ոչ թե մարմնավոր պատահական դատավորներին, այլ մարմնավոր օրինական դատավորներին: Այլ կերպ՝ Գ խմբագրութիւնը, որոշակիութիւն մտցնելով ԱԲ խմբագրութեան ձևակերպման մեջ, հստակորեն զանազանում է մարմնավոր, աշխարհական երկու տեսակի դատավոր՝ օրինական և պատահական: Թվում է, կասկած չի կարող լինել այն մասին, որ օրինական դատավորը թագավորն է, իշխանը կամ նա, ով կոչված է ի դատավորութիւն օրենքով, իշխանութեան կամքով և ոչ թե երկու մարդու ցանկութեամբ: «Ըստ պատահման» կամ «պատահամք» դատավորները նրանք են, ովքեր «այսօր են և վաղն չեն», որոնք էլ հենց միջնորդ դատավորներն են: Հնում եղած սովորութեան համաձայն վիճող կողմերը երբեմն դիմում էին ոչ թե ի պաշտոնէ դատավորներին, այլ փոխադարձ համաձայնութեամբ իրենց համար դատավոր էին ընտրում տեղի մարդկանցից, որոնք հարգված էին շրջապատում որպես ազնիվ, արդարամիտ ու իրավունքը գիտեցող անձինք: Այս անձը դատավոր էր միայն տվյալ գործով և վեճը լուծելուց հետո ինքնաբերաբար պաշտոնաթող էր լինում: Սրանք «բնավորական», «օրինաւոր» դատավորներ չէին, այլ՝ «պատահական» և Գ խմբագրութիւնը ճշտագույնս բնութագրել է նրանց որպես դատավորներ, որ «այսօր են և վաղն չեն», այնինչ թագավորը, իշխանը բնական դատավորներ են «և այսօր և վաղն», չեն ընտրված վիճող կողմերի ցանկութեամբ, այլ դատավոր են անկախ կողմերի ցանկութեանից, գուցէ և հակառակ նրանց ցանկութեան, չեն կոչված միայն տվյալ եզակի վեճը լուծելու, այլ լիազորված են բնեկու բոլոր գործերը, որ կլինեն նրանց պաշտոնավարութեան ընթացքում:

Միջնորդ դատավորները, իրենց ծառայութիւնների համար, պաշտոնապես չէին վարձատրվում ո՛չ իշխանութիւնների կողմից և ո՛չ էլ ընտրողների: Ուստի պատահական չէ, որ մեր Գատաստանագիրքը ևս նրանց վարձատրութիւն չի սահմանում: Պետք է նկատի ունենալ մի հանգամանք ևս. գուշքը, որ հատկացվում է հողեր դատավորներին ի վարձատրութիւն, եկեղեցու սեփականութիւնն է, և բնական է, որ դրանից չի տրվում աշխարհական, այն էլ օրինավոր դատավորներին մի գործի համար, որը զուտ «մարմնական» է և կապ չունի «հողեր հատուցման» հետ: Սակայն Գատաստանագիրքը թույլ է տալիս, վեճը լուծելուց հետո, նվիրատվութիւն անել միջնորդ դատավորին:

Ասացինք, որ «բնական» և «օրինօք» աշխարհական դատավորների վարձատրութեան մասին Մխիթարը չի խոսում այն պատճառով, որ չկա սրանց վարձատրող մարմինը՝ թագավորական իշխանութիւնը: Բայց թագավորական իշխանութեան շոջութիւնը պետք է համարել անկանոն վիճակ, ուրեմն՝

39 Գատաստանագիրք հայոց, էջ 83:

40 Մատենադարան, ձեռ. № 485, Բ. 28բ:

խոսքն այն մասին է, թե ինչպիսին էր իրերի գրույթյունը կյանքի բնականոն ընթացքի ղեկըրում, երբ կար թագավորական իշխանությունը կամ իշխանապետությունը:

Մխիթար Գոշի Գատաստանագրքի խմբագրությունների համապատասխան հատվածների համադրությունը նպաստում է այս հարցին պատասխանելուն, ուստի համադրենք.

ԱԲ խմբագրություն

Եւ զի այժմ ոչ ունիմք թագաւոր եւ իշխան, զի այսպիսի բարեկարգութիւն ի ձեռս նոցա լիցի: զայսսսիկ ի հայրապետէ մերմէ լցցուր, զի նա է զլուխ գատաւորաց եկեղեցւոյ՝⁴¹:

Գ խմբագրություն

Եւ արդ, նախ զայս եւ տեսցուք, զի պարա է, որ գատաւորք հոռք եւ պարզեք ունիցին ի թագաւորաց, զի մի ձանձրասցին ի դատելոյն. զնոյն եւ եկեղեցոյ գատաւորքն, որ են եպիսկոպոսք, պարզեւ մեծամեծս կալցեն ի կաթողիկոսէն լիապէս՝⁴²:

Ըստ Գատաստանագրքի ընդհանուր սկզբունքը հետևյալն է. եկեղեցական գատավորները պետք է վարձատրվեն հոգևոր իշխանության կողմից, աշխարհական գատավորները՝ մարմնավոր: Աշխարհական գատավորները՝ թագավորը, իշխանը, զեղջավազը և այլք նյութապես ապահովված էին անկախ գատավորի համար սահմանված վարձատրությունից: Բայց եթե Գատաստանագիրքը վարձատրություն է սահմանում հատկապես նրանց գատավորական ծառայության համար, ուստի այն պետք է, որ նկատի ունեցած լիներ վարձատրության որոշ աղբյուր: Գատաստանագրքի համապատասխան հոդվածում, որը նվիրված է այս հարցին (I, 1, Յաղագս վիճակի գատաւորաց), այդ աղբյուրը չի նշված: Բայց մի քանի հոդված և որոշակի տեղեկություններ, որոնք վերաբերում են մի փոքր ավելի ուշ ժամանակաշրջանի, թվում է, թույլ են տալիս նշելու այդ աղբյուրը:

Գատաստանագրքի երկրորդ մասի առաջին հոդվածը (այլ հոդվածներ ևս) թագավորական գատարանին ընդգատյա գործերով սահմանում է տուգանք գատապարտյալից՝ հօգուտ թագաւորի: Գրանով փոխհատուցվում էր թագաւորի այն ծառայությունը, որ նա մատուցում էր արդարագատության իրականացմանը: Այդ տուգանքը մտածվում էր հավանաբար *fiscus*: Այս վերջին հարցը ուսումնասիրված չէ, և, չգիտենք, տարբերո՞ւմ էին, արդյոք, հին Հայաստանում *aerarium*-ը *fiscus*-ից, թեև պետք է ենթադրել, որ գոնե զարգացած ավատաւիրության շրջանում եղել է այդ տարբերությունը և գատապարտյալից գանձվող տուգանքը այն աղբյուրներից մեկն էր, հավանաբար ոչ խիստ նշանակալի, որից գոյանում էր *fiscus*-ը: Սկսած այն ժամանակներից, երբ պետական իշխանությունը (թագաւորը) մասնակցում է կամ իր վրա է վերցնում արդարագատության իրականացումը, նա այդ անում է կողմերից մեկի հաշվին: Դա ընդհանուր երևույթ է մինչև նոր ժամանակները: Ըստ Գատաստանագրքի այդպես էր նաև Հայաստանում: Քանի որ հայկական գատարանային համակարգի առաջին (թագաւորական) գատարանի համար գատավորի վարձատրության սկզբունքը վերահիշյալն էր, ապա այդպես պետք է լիներ նաև հաջորդ օղակների գատավորների համար: Գատաստանագրքում թեև չկան փաստեր

⁴¹ Գատաստանագիրք Հայոց, էջ 82:

⁴² Մատենադարան, ձեռ. № 485, ք. 28ա:

այդ մասին, բայց Հովհաննես Երզնկացին և Գրիգոր Տաթևացին հաղորդում են անհրաժեշտ տեղեկություններ:

Հովհաննես Երզնկացին (Մործորեցին) Մատթևոսի ավետարանի իր մեկնությունն մեջ, Ե. 25-ի⁴³ կապակցությամբ գրում է. «Եւ նախ ասացեալ հաշտութիւնն հաստատէ, թէ ընդ ումէք լիցի, ասէ, վէճ հակառակութեան և ոսոխ արձանացի բեզ, զի չափշտակեալ ի բոյոցն չինքն շոպեսցէ, բանդի այս է ոսոխն, և բռնաբար ի դատաստան բարշէ, տուր, ասէ, զհաշիւն նմա մինչ զեռ ի հանապարհի ես և տակաւին հեռի ի դատաւորին ատենէ. այս է՝ զոր ինչ պահանջէ ի բէն, տուր: Զի դայս արարեալ երկու մեծագոյն օգուտս շահեսցիս, մի՛ զի անձինդ տէր լիցիս և ի վիշտս ոչ անկանիցիս և երկրորդ՝ զի ի բէն լինի ուղղութիւնն և ոչ ի նորա բռնութենէն: Վասն այսորիկ զկշիռ իրաւանց դատաստանին ի բեզ բերցես և սակաւ արօք ի յոսոխէն աղատեսցիս: Ապա թէ ոչ անասս՝ ոչ նմա վնասես, այլ բեզ. զի որ առանձինն զբեզ արդար կարծէիր, ի հրապարակ մտեալ անիրաւ դատնիս՝ նորա մատնելովն դատաւորին և դատաւորն՝ դահճին և նա արկանիցէ ի բանդ, և ոչ ելանիցես անտի մինչև հատուցանիցես զյետին նաքարակիտն, այսինքն՝ բնաւին աղբատանայցես, մինչև ցլետին դանգն տուգանս տալով զիրաւունս ոսոխին, զոր ոչ խորհեցար նախ, և զդատաւորին և զսպասաւորաց նորին»⁴⁴:

Արդ՝ ուշադրություն դարձնենք մեջբերման ընդգծված մասի վրա, նկատի ունենալով, որ մեկնություններում օրինակները, սովորաբար, բերվում են ժամանակակից իրական կյանքից՝ միտքն ավելի ցցուն, խոսքն ավելի համոզիչ դարձնելու նպատակով: Մործորեցին ասում է, որ դատարանի կողմից անիրավացի ճանաչված կողմը, մյուս կողմի վնասը փոխհատուցելուց բացի, տուգանք էր վճարում դատավորին և նրա սպասավորներին: Պաշտոնապես դանձվող այս տուգանքը դատավորի պաշտոնական վարձատրությունն էր:

Գրիգոր Տաթևացին իր բարոզներից մեկում ասում է. «Եւ զինչ իցէ հնար գողին: Այն՝ զոր յօրէնան հրամայէ աստուած. Եթէ գացին գողունիքն ի ձեռս գողին և բմբռնեն, միոյն կրկին առնուն ի գողէն և յան զմին ի տէր բնչիցն և զմին իշխանին և զանեալ րողցեն: Իսկ թէ կերեալ լինին գողունիքն և գտանի գողն, միոյն շուս կամ երկու առնուն ի գողէն և տան ի տեառս և յիշխանն»⁴⁵: Տաթևացու վկայությունը գնահատելու համար անհրաժեշտ է մեջբերել մովսիսական այն օրենքը, որը մեկնում-բացատրում է նա. «Իսկ եթէ գողացի որ արջառ կամ ուշխար, և սպանցէ կամ վաճառեսցէ, հինդ արջառ ընդ արջառոյն տուժեսցի և շորս ուշխար ընդ ուշխարին... Իսկ եթէ բմբռնեսցի և գացի ի ձեռին նորա գողօնն՝ յարջառոյն յիշոյ մինչև ցոշխարն կրկին տուժեսցի»⁴⁶: Ինչպես տեսնում ենք, մովսիսական օրենքում ոչ մի խոսք չկա ոչ իշխան-դատավորի և ոչ էլ սրան որևէ տուգանք վճարելու մասին: Ու-

⁴³ «Ար իրաւախոհ ընդ ոսոխի բում վաղագոյն, մինչ զեռ իցես ընդ նմա ի հանապարհի. դուցէ մատնիցէ զբեզ ոսոխն դատաւորի. և դատաւորն՝ դահճի և արկանիցիս ի բանաւ: Ամէն սակաւ բեզ, ոչ ելանիցես անտի մինչև հատուցանիցես զյետին նաքարակիտն»: Նաքարակիտը բրաժական միավոր է:

⁴⁴ Մատենագարան, ձեռ. N 2687, Թ. 55բ, տպագիրը՝ «Մեկնութիւն սուրբ Աւետարանին որ բոս Մատթևոսի...», Կ. Պոլիս, 1825, էջ 116:

⁴⁵ «Գիրք բարոյութեան որ կոչի Ամառան հատոր», Կ. Պոլիս, 1741, էջ 26:

⁴⁶ Ելք. ԻԲ, 1—4:

բեմն, այն, ինչ Տաթևացին ավելացրել է մովսիսական օրենքին որպես դրա մեկնություն-բացատրություն, վերցված է ժամանակի իրական կյանքից, դատա-իրավական անօրյալից: Այս դեպքում էլ մեղադրյալից (անիրավացի կողմից) դանձվում է հատուկ տուգանք հօգուտ իշխանի, որը և նրա պաշտոնական վարձատրությունն էր հատկապես որպես դատավորի:

Հայաստանում, մեզ հետաքրքրող ժամանակաշրջանում, դատավորները՝ թագավորը, իշխանը, տանուտերը և այլք, նյութապես ապահովված էին անկախ դատավոր լինելու հանգամանքից, բայց որպես դատավորներ նրանց (գուցե նաև հոգևոր դատավորների) պաշտոնական վարձատրությունը այն տուգանքն էր, որ դանձվում էր մեղադրյալից (կամ անիրավացի կողմից) հատկապես հօգուտ դատավորի, ինչպես հեռևում է Մխիթար Գոշի, Մործսրեցու և Տաթևացու վկայություններից:

X. A. ТОРОСЯН

УСТРОЙСТВО СУДА В СРЕДНЕВЕКОВОЙ АРМЕНИИ

Из средневековых армянских первоисточников большую часть сведений об устройстве суда в средневековой Армении дает Судебник Мхитара Гоша (XII в.). Поэтому в данной статье преимущественно рассматривается устройство суда периода развитого феодализма.

Судебная система этого периода такова: *государственные суды*— царский (великокняжеский), княжеский и низшие суды; *феодалыные суды*—сословный, господский; *церковные суды*—суд католикоса, епископа и священника.

Имеющиеся в Судебнике Мхитара Гоша сведения об устройстве суда можно сгруппировать в основном по трем пунктам: а) состав суда, права и обязанности членов суда, другие служители суда, б) личность и моральные качества судьи, г) вознаграждение судьи.

Суд коллегиален, в его составе должно быть не менее трех лиц: председатель—по имени которого называется данный вид суда, и заседатели. Судьей может быть только мужчина не моложе 25 лет. Он должен обладать высокими моральными качествами, быть честным, правдивым, объективным и т. д.

За исполнение своих обязанностей судья получал специальное вознаграждение за счет части штрафа, налагаемого на проигравшую процесс сторону.

KH. A. THOROSSIAN

LA STRUCTURE DES TRIBUNAUX DE L'ARMÉNIE MÉDIÉVALE

Parmi les sources littéraires arméniennes médiévales c'est le Code de Mkhitar Goche (XII siècle) qui renferme les plus importants renseignements relatifs à la structure des tribunaux en Arménie médiévale;

aussi c'est la structure des tribunaux de la période du féodalisme développé qui est surtout l'objet de l'examen de l'auteur.

Le système des tribunaux de cette époque est le suivant: tribunaux d'État: tribunal royal (grand-ducal), tribunal princier et tribunal intérieur; tribunaux féodaux: tribunal de l'ordre et tribunal seigneurial; tribunaux d'Eglise: tribunal du catholicos (patriarcal), tribunal épiscopal et tribunal paroissial.

Les renseignements donnés par Mkhitar Goche dans son Code au sujet de la structure des tribunaux peuvent être groupés de la manière suivante: a) constitution du tribunal, droits et devoirs des membres du tribunal, autres serviteurs du tribunal; b) la personne du juge et ses qualités morales; c) la rémunération du juge.

Le tribunal est collégial, il doit être formé d'au moins trois personnes: le président, qui donne son nom à la forme donnée du tribunal, et les assesseurs. Le juge doit être un homme de plus de 25 ans, doué de hautes qualités morales, honnête, digne de foi, juste, etc..

Pour l'exécution de ses fonctions le juge recevait en rémunération spéciale une partie de l'amende payée par la partie perdante.